УДК 930

Н. О. Тріфонова,
Національний банк України. Музей грошей,
головний зберігач фондів,
м. Київ, Україна

ГЕОРГІЙ (ЮРІЙ) НАРБУТ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗБУДОВІ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено 25–й річниці незалежності України. На шляху до незалежності наша держава подолала чимало викликів і випробувань. Як відомо, історію творять особистості. Однією з таких непересічних особистостей і був Г. Нарбут – автор перших українських грошей та марок, всесвітньо відомий графік, дизайнер. Він створив свій неповторний стиль оформлення грошей, використовуючи та вивчаючи українські стародруки. Йому ми завдячуємо неповторними банкнотами, поштовими марками та поверненням тризуба як державного символу. У більшості державних документів України дотепер використовується нарбутівський шрифт.

Ключові слова: *графік; художник; грошові знаки; карбованець; тризуб; державність.*

Щоразу, коли підводиш екскурсантів до вітрин грошового обігу у Музеї грошей Національного банку України, присвячених періоду відновлення української державності (1917–1920 рр.), розповідаєш про цей нестабільний період (починаючи з Української Центральної Ради) та постійні зміни влади. Мимохідь зосереджуєш увагу відвідувачів на тому, що за час існування Української держави було випущено близько 24 грошових знаків, які називалися по-різному: гривні, шаги, карбованці тощо. Звісно, такий стрімкий випуск не свідчив про економічну та політичну стабільність, проте це були перші «незалежні гроші».

Як відомо, перебуваючи у федеративному зв'язку з Росією, Українська Народна Республіка (далі – УНР) не отримувала грошової підтримки, а тому одним із головних її завдань було впровадження власних грошей через формування національної грошової системи.

Основним каталізатором, що сприяв прискоренню створення української грошової системи, був прихід більшовиків до влади в Росії, уряд якої одразу продемонстрував своє негативне ставлення до національної державності в Україні. Відтак одразу після проголошення III Універсалу 07 листопада Українська Центральна Рада взяла курс на виготовлення власних грошей. Така робота вже велася серед різних кіл української громадськості після того, як уряд оголосив конкурс на виготовлення різноманітної атрибутики, і художники готували ескізи майбутніх грошових знаків.

Ескізи тодішніх грошей виконували відомі митці Г. Нарбут, В. Кричевський, О. Красовський, І. Мозолевський, А. Приходько, Б. Романовський, А. Середа, І. Зотов. Ці грошові знаки стали важливим і незаперечним доказом суверенного існування України в 1917–1920 роках. Митці створили близько 300 різних ескізів грошових знаків, які впродовж наступних років слугували базою для виготовлення українських грошей.

Прийняття III Універсалу надало поштовх процесу створення власне грошової системи і тому уряд, починаючи з грудня 1917 року, ухвалює низку нормативних актів. Зокрема, із протоколу засідань Генерального секретаріату щодо текстів, запропонованих для розміщення на державних кредитових білетах УНР, довідуємося, що, наприклад, на трикарбованцевому зразку визначався паритет української валюти до російських рублів, які перебували в обігу на території України, у співвідношенні: 1 руб. = 1 крб, що містить 17.424 частки щирого золота. При цьому зазначалося, що «державні кредитові білети УНР забезпечуються всім державним майном УНР, як то: землями, лісами, залізницями, державними доходами, монополією цукру і іншими монополіями і всяким іншим майном Республіки». Цей текст було затвер-

джено. Щоправда, кредитовий білет номіналом 3 карбованці, на якому він мав бути розміщений, так і не вийшов у світ, але сам текст використовували для білета іншого номіналу [1, с. 327].

Оскільки політичне життя в Україні у 1917–1920 роках було нестабільним, часто змінювалась влада, то й гроші мінялися з калейдоскопічною швидкістю. Тим більш був складний процес отримання грошей з центру до регіонів. Окрім Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, гроші друкували ще й міста: Крем'янець, Дубно, Луцьк, Житомир, Броди, Золочів, Тернопіль, Збараж, Одеса та інші [2, с. 29].

Випуск власних грошей в усі часи існування людства символізував про могутність, самостійність володаря та престиж країни. Ще київський князь Володимир Святославович у часи могутності Київської Русі розпочав випуск так званих златників та срібляників. Цей період збігся із прийняттям християнства у 988 році та одруженням князя на візантійській царівні Анні. Звісно, масштаби випуску срібляників не могли конкурувати зі звичними для населення куфічними дирхемами. Проте, основне призначення – донесення до якомога більшої кількості як підлеглих Київської Русі, так і іноземців інформації про нового суверенного володаря – вони виконали. Узявши за основу візантійські монети та виробивши свій неповторний стиль, срібляники та златники стали важливими пам'ятками економічного та духовно-релігійного життя Київської Русі. А використаний на той час родовий знак князів Рюриковичів нині став нашим гербом.

Так само відбувалось і в період становлення фінансової системи в 1917–1920 роках. Незважаючи на деякі технічні недоліки карбованці було визнано і сприймалися населенням.

Основними аргументами на користь реформи слугувало те, що:

– співвідношення карбованця до рубля становило 1:1, тобто не було ускладнень у розрахунках і потреби перерахування цін;

– щоб показати тогочасну толерантність та задекларувати демократичні принципи молодої держави в національному питанні, напис повторювався російською, польською, українською та єврейською мовою.

Першими кредитовими білетами, що побачили світ 24 грудня 1917 року, були 100 карбованців. Виготовлені за проектом Г. Нарбута в київській друкарні С. В. Кульженка, перші кредитові білети мали надзвичайно привабливий вигляд, хоч і не мали захисту від фальшування, через що і припинили їхній випуск.

Ескізи видатного графіка Г. Нарбута, який започаткував своєрідний український стиль у мистецтві, що знайшов продовження у творчості не одного покоління національних майстрів, виконані з особливою майстерністю [2, с. 29]. Саме Г. Нарбут був тим, хто пов'язав пребагату добу українського ренесансу і бароко з нашою сучасністю. Крім величезного вкладу в створення грошей, він також зробив вагомий внесок у вітчизняну культуру як майстер із виготовлення ілюстрацій до книг, проектів одягу, ляльок, меблів, ювелірних виробів, виготовлення уніформи і прапорів для українського війська тощо [3, с. 14].

Коли до Петербурга надходять відомості про український національний рух, заснування Української Центральної Ради та пробудження мистецького життя, Г. Нарбут переїздить до Києва та входить до центральних керівних органів держави. Він бере участь у комісіях Генерального Секретаріату Освіти – для створення державного герба України, завідує мистецько-графічною частиною друку грошей Української держави. Але з найбільшим запалом працює в комісії створення Української Академії Мистецтва, ректором якої стане згодом.

Перші гроші виконано у стилі українського бароко в одній серії – «АД» з числом 185. При оформленні банкноти художник використав вишукані орнаменти в стилі українського бароко, декоративні шрифти, уперше – зображення тризуба. До речі, саме з випуском цієї банкноти відбувається повернення зображення тризуба на державних грошах, а пізніше – обрання цього символу державним гербом України. Проектуючи ескіз купюри, Г. Нарбут звернув увагу на тризуб, який було вміщено на монетах княжої доби, і вдало помістив його на нових грошах. Оригінальний знак – тризуб – одразу запам'ятався українськими патріотам. Зокрема, М. Грушевський свого часу наголосив на тому, що це «оздоба питоменна, а не позичена» [4, с. 95].

В основу ескізу грошового знака у 100 карбованців Г. Нарбут поклав різні мотиви народної творчості. У майбутньому майстер, виготовляючи еталони інших купюр, продовжив цю традицію. Особливим досягненням було те, що Г. Нарбут не копіював уже відомі світові зразки знаків, а створив особливий, глибоко національний витвір мистецтва. Проте, коли знак у 100 карбованців було надруковано, художник сам ледь зміг його впізнати через відверто низький рівень поліграфії.

Хоча замовлення розмістили у кращій на ті часи київській друкарні Кульженків, відтворити кольорову гаму не вдалося через відсутність потрібних фарб. Поліграфічна база перебувала тоді у глибокій кризі. Бракувало обладнання, верстатів, барвників, паперу необхідної якості. Тому довелося при виготовленні банкнот використовувати папір доброї якості, хоча й без водяних знаків.

На аверсі центральне місце займає головний декоративний елемент – картуш, з усіх боків обвитий вишуканим рослинним орнаментом у стилі українського бароко. У центрі картуша – зображення старовинної емблеми часів Київської Русі, знак князя Володимира Великого – тризуб білого кольору (тризуб, як головний символ УНР, був затверджений Центральною Радою 12 лютого 1918 року) Середній зуб тризуба увінчаний хрестом (у класичному варіанті, без хреста, тризуб фігурує на всіх наступних випусках грошових білетів). Присутність хреста спричинила чимало суперечок при обговоренні зразка купюри (прихильники затвердженого варіанта доводили, що на княжих монетах «златниках» та «срібляниках» хрест не має до тризуба ніякого стосунку, що початок напису по краю монети знаходиться якраз над тризубом, бо, як це часто трапляється у слов'янських рукописах, писаних кирилицею, на початку тексту ставився хрест, який означав: «Починай, перехрестившись!», а над хрестом напис: «Державний Кредитовий Білет» і позначка номіналу – «сто карбованців». Цифри заквітчано. Нижче напис: «1 карб, містить 17,424 долі щирого золота». По боках восьмикутника два овали: у лівому – теж зображення тризуба, у правому – зображення лука-самостріла (або куші чи арбалета) – старовинного Київського герба. Далі йдуть написи: «Директор Державного Банку Української Народної Республіки М. Кривецький» та «Скарбник В. Войников» (факсиміле). Нижче, ліворуч, «Рік 1917», праворуч – «Серія АД 185». Поле білета окреслено зигзагоподібною рамкою. Угорі напис «Українська Народна Республіка». Під картушем – ініціали автора «Г. Н.». Тільки в тексті на аверсі автор ужив дев'ять варіантів оригінального шрифту.

На реверсі купюри поле білета замкнене у прямокутник. У центрі велика стилізована цифра «100», укрита рослинним орнаментом, і малюнок «килими». Обабіч цифри, по краях білета, розташовані віньєтки з візерунками у народному стилі. Особливістю реверсу купюри є напис угорі російською і польською мовами: «сто карбованців» та «sto karbowancow», а під «килимами» зазначення номіналу єврейською (іврит), відповідним шрифтом. У такий спосіб УНР виказувала толерантне ставлення до культури та потреб національних меншин України. Над цифрою «100» – напис у картуші: «Державні Кредитові Білети Української Народної Республіки забезпечуються державним майном Республіки, а саме: надрами, лісами, залізницями, державними прибутками, у тому числі прибутками з монополії цукру та інших монополій». У нижньому лівому куті в картуші напис: «Державні Кредитові білети Української Народної Республіки ходять нарівні з золотою монетою». Паралельно, у правому куті, праворуч – напис: «За фальшування Державних

Кредитових Білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою».

Перший грошовий знак номіналом у 100 карбованців було надруковано на папері без водяних знаків. Його розміри 103х168 мм. Папір і фарби купюр не відповідали усталеним стандартам: кольори на аверсі тьмяні, приглушені, коричнево-жовтуваті, на реверсі – зеленувато-сині.

Білет у 100 карбованців став першим кроком на шляху до фінансової незалежності України, декларуванням нашої самостійності. Однак, водночас із купюрами державної емісії в обіг потрапила велика кількість фальшивих банкнот. Уже з 16 січня 1918 року випуск номіналу у 100 карбованців припинили. 100-карбованцеві купюри перебували в обігу до липня 1918 року.

А 1 березня 1918 року Центральна Рада ухвалила закон про гривню як основну грошову одиницю УНР та про карбування монети – шаг.

Після укладення Брест-Литовського мирного договору і повернення Центральної Ради до Києва, з 01 березня 1918 року гривня стала основною грошовою одиницею в Україні. Відбулася друга емісія Центральної Ради (починаючи з 6 квітня 1918 р.). На високоякісному папері з водяними знаками були випущені паперові гроші номіналом у 100, 200, 400, 500 і 1000 карбованців. Загальний обсяг емісії встановлено на суму 500 000 000 карбованців. Започаткували її білетом з номіналом у 100 карбованців. Купюри у 100 карбованців (роботи Г. Нарбута) були двох видів. Перший друкувався на папері з водяними знаками «зірки», другий – на папері з «грибами». Знак 100 карбованців був виготовлений Г. Нарбутом на замовлення Уряду при гетьмані П. П. Скоропадському. На аверсі на алонжі (біле поле) була тиснена печатка із зображенням Богдана Хмельницького, через що у народі ці гроші прозвали «богданівками». На реверсі: у центрі – «козак із мушкетом», ліворуч – книги у картуші, праворуч – циркуль, шестерня, угорі над ними текст: «Сто карбованців». Гроші пішли в обіг, і економісти вважали, що якби не прив'язка до російського рубля, то вони навіть були б вищі за курсом. Банкнота у 100 карбованців, як зразок першої української валюти, має великий попит серед колекціонерів.

Березень 1918 року ознаменувався подією державного значення – Центральна Рада ухвалила документ, що мав важливе значення для всієї фінансової системи України, а саме Закон «Про грошову одиницю, биття монети та друк Державних Кредитових Білетів». Закон проголошував, що віднині за грошову одиницю в країні прийнято гривню, що має містити 8,712 долі щирого золота й поділятися на 100 шагів. Державний кредитовий білет – 100 гривень проектував Г. Нарбут. Надруковано їх у Берліні фарбами синьо-фіолетового кольору на папері з водяними знаками.

Державні кредитові білети попередньо вирішили друкувати такої вартості: 2, 5, 10, 20, 100, 500 та 1000 гривень. Наголошувалось також на тому, що за формою гривні повинні відповідати першій 100-карбованцевій банкноті, але малюнки та кольорова гама мають бути іншими. Спільними для знаків всіх номіналів гривні мали бути написи на реверсі про те, що білети забезпечуються всім державним майном республіки, обертаються нарівні із золотою монетою, а також про покарання за фальшування знаків – позбавлення прав і каторга. Визначення малюнків і кольорів кредитових білетів відносили до компетенції народного міністра фінансів.

Державний кредитовий білет – 10 гривень надруковано вишневим кольором на папері з водяними знаками розміром 89х139 мм. По

периметру прямокутної рамки Г. Нарбут 16 разів вказує номінал банкноти (4 рази словами «десять гривень» і 12 разів цифрою «10»).

Однією з найбільш яскравих та цінних із погляду мистецтва є купюра в 100 гривень. На лицьовому боці, під написом «Українська Народна Республіка» відразу впадає в око овальний вінок із квітів та плодів, що ростуть в Україні, із тризубом у центрі. Обабіч купюри: зліва – селянка в національному вбранні зі снопом пшениці й серпом у руці, яка символізує українське селянство. Обличчям вона нагадує Лесю Українку; справа – чоловік у фартусі поверх українського селянського одягу, що спирається на молот, обвитий лавром (символізує робітництво). Обличчя – відомого українського філософа Григорія Сковороди. Зворотний бік знака прикрашають дві колони, поверх яких розміщені стилізовані квіти. У центрі – лавровий вінок, у середині якого – тризуб. Справа і зліва в розетках – число «100», нижче – текст закону. Поле біле, сіткою бузкового кольору. Цей білет – найкращий у серії грошей Г. Нарбута.

Державний кредитовий білет – 500 гривень з усіх надрукованих у Німеччині, найменше схожий на виготовлений Г. Нарбутом зразок через зміну німецькими друкарями кольорів і сіток. Водяні знаки у вигляді так званих «хрестиків». Розмір купюри 119х185 мм.

На білеті в 1000 гривень, автором якого є Іван Мозалевський, цікаве те, що на ньому розмістили старий герб Києва.

Усього в 1917–1920 роках в обіг було випущено 24 види грошових знаків-карбованців, гривень і шагів. **Дванадцять із них друкувалися** за проектами знаменитого художника Г. Нарбута, чиє ім'я відоме далеко поза межами України. Протягом 1917–1918 років митець працював над українською абеткою і спроектував перші державні українські марки. Йому належать ілюстрації до багатьох книг, обкладинок тощо. Саме Г. Нарбут – автор першого грошового знака – 100 карбованців, трьох кредитових білетів у гривнях (10, 100, 500), чотирьох облігацій у гривнях (50, 100, 200, 1000) та розмінної дзвінкої монети – 30, 40, 50 шагів, надрукованих у 1918–1919 роках. Крім цього, у 1920 році у Відні розпочато друкування двох білетів – 50 і 1000 гривень, але їх емісію не було завершено [4, с. 105].

Шаги 1918 року випуску. Дизайнери-графіки Антон Середа та Георгій Нарбут.

Україна не забула свого митця та його внесок. Зі здобуттям Україною незалежності, геральдика і шрифти Г. Нарбута знову зайняли поважне місце в усіх сферах життя. У більшості державних документів України **дотепер використовується нарбутівський шрифт. У 2006 році Національний банк України в серії «видатні особистості» випустив пам'ятну монету, присвячену Г. Нарбуту.**

Із усієї графічної спадщини Г. Нарбута найбільш пам'яткове значення мають українські державні знаки. Вони свідчать не тільки про високий мистецький рівень, але й під мистецьким поглядом стоять вище за інших. Коли після світової війни вийшли нові поштові марки Франції, то французька критика вказувала на їх не зовсім мистецький вигляд, а один із часописів у Парижі репродукував українські поштові марки Ю. Нарбута, як приклад дійсно мистецького виконання, який треба наслідувати [3, с. 53].

Україні необхідно пам'ятати історичні постаті та події на шляху до незалежності, щоб не забувати ціну та шлях до її здобуття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Національний банк України. Гроші України. – Київ : ПАТ « Білоцерківська книжкова фабрика», 2011. – 503 с.
2. Василь Лопата. Надії та розчарування або метаморфози гривні / Лопата Василь – Київ : «Дніпро», 2000. – 158 с.
3. Січинський В. Юрій Нарбут / В. Січинський. – Краків – Львів : «Українське видавництво», 1943. – С. 62.
4. Дорофєєва Н. В. З історії грошей України : [навч. посіб.] / Н. В. Дорофєєва, З. М. Комаринська. – Львів : ЛБІ НБУ, 2000. – 165 с.